

**ԱԿՆԱՐԿ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱՇԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ ՀԱՐԴԱՐԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ
(ըստ Դվինի և Անիի պեղածո նյութերի)**

Աղավնի Ժամկոչյան

Պատմական գիտությունների թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
ՀՀ, Երևան, Չարենցի 15
Էլ. հասցե՝ galstyan-1966@mail.ru
Հոդվածը ներկայացվել է 10.08.2019, գրախոսվել է 25.08.2019, ընդունվել է
տպագրության 30.04.2020

Ներածություն

Միջնադարյան Հայաստանի աշխարհիկ կառույցների ուսումնասիրությունը կարևոր նշանակություն ունի փոքր և միջին բնակավայրերի քաղաքայնացման գործընթացին հետևելու և քաղաքաշինության այլազան հիմնախնդիրները պարզաբանելու համար: Անցյալում այդ ուղղությամբ որոշակի աշխատանքներ իրականացվել են¹, սակայն հայ և օտար սկզբնաղբյուրների, մասամբ խաթարված շինությունների և հնագիտական նոր նյութերի համատեքստով թեման կարելի է բացահայտել այլ տեսանկյունով:

Ուսումնասիրության առանցքը միջնադարյան Հայաստանի մայրաքաղաքներ Դվինի և Անիի պեղումներից հայտնաբերված աշխարհիկ շինությունների ճարտարապետական հարդարանքներն են, որոնց ակադ. Ն. Մառը, Հ. Օրբելին և Կ. Ղաֆադարյանը² հպանցիկ են անդրադարձել՝ ուշադրությունը կենտրոնացնելով այն խնդիրներին, որոնք արմատական կարևորություն ունեն Հայաստանի միջնադարյան պատմության մշուշոտ հարցերը լուսաբանելու հարցում: Ուսումնասիրվող նյութը Դվինից և Անիից հայտնաբերված կաղապարանախճ քիվերից, անկյունազարդերից, եզրազարդերից, լուսացանցերից, ինչպես նաև թրծած աղյուսների ու գիպսերի երկրաչափական զարդերի լուծումներով ձևավորված տերակոտաներից բաղկացած հավաքածու է, որի գործառնությամբ նպատակակետն ուղղված էր հում կամ թրծած աղյուսներով շինությունների կառուցակազմն ամրակայելուն և գեղարվեստական տեսք հաղորդելուն, ուստի քննությունն իրականացնում ենք նյութի կոնստրուկտիվ և դեկորատիվ չափորոշիչների արժևորումով:

¹ Առաքելյան 1958, 1, 194-200, 1964, 2, 7-53, Չարյան 1986, 110-118:

² Март 2011, 50-110; Орбели 1963, 23-98; Ղաֆադարյան 1952, 1, 126-138, 1982, 89-111:

Վաղ միջնադարյան ճարտարապետաշինարարական հարդանքներ (IX-X դդ.)

Վաղագույն գիպսե հարդարանքները Դվինի կաթողիկոսական VII դարի պալատից են, և տեղում դրանց առկայությունը ժամանակավրեպ է, ուստի կա երևույթը անցյալի իրադարձությունների հենքի վրա ներկայացնելու անհրաժեշտություն: 893 թվականի երկրաշարժից հետո կաթողիկոսը ժամանակավորապես հաստատվեց Վաղարշապատում: Նրան մասամբ հետևեցին քաղաքում ապրող քրիստոնյաները, որոնց մասին մինչ այդ, իբրև քաղաքի մեծամասնություն կազմող էթնոս, արաբ մատենագիրներն ունեն խոսում գրառումներ³: Այդ նվազումը հանգեցրեց մուսուլմանական համայնքի զորեղացման, և մզկիթ կառուցելը վերածվեց պարտադրանքի: Պահպանված շենքերից VII դարի կաթողիկոսական պալատը նրանք վերածեցին մզկիթի⁴:

Խնդրին ճշմարիտ լուծում առաջադրելուն նպաստում են պատմական այս տվյալները և հնագիտական պեղումների ծավալուն տեղեկատվությունը: 1938 թ. պեղումների ժամանակ VII դարի պալատի հարավային պատին կից բացվել էր թրձած աղյուսներով շարված, շրջակայքում ցաքուցրիվ թափված գիպսե զարդարուն բեկորներով լի մեկ այլ պատ: Շինության հատակը նույնպես ունեցել է թրձած աղյուսներով համատարած շարվածք: Կաթողիկոսարանը մզկիթի վերափոխելու համար եղել են կառուցելակերպի բժախնդիր մոտեցումներ: Կարո Ղաֆադարյանը թրձած աղյուսե շարվածքով բացված պատի մասին գրել է, որ այն կառուցվել է երկու սյուների խարիսխների շրջապատում խախտված սյուներն ամրացնելու և դահլիճի ծածկը փլուզումից փրկելու համար⁵: Տրամաբանորեն ճիշտ համարելով այս մտածողությունը՝ մեր կարծիքով, կար նաև մեհրաբն այդ մասում կերտելու անհրաժեշտություն, որովհետև մեհրաբի որմնախորշի կառուցածնը պահանջում էր համապատասխան տեղադիրք, իսկ այդ պատի կառուցմամբ խնդիրը լուծվում էր: Մեհրաբն այնտեղ կառուցված լինելը հիմնավորվում է նաև տեղում հայտնաբերված գիպսե հարդատարրերի մնացորդների առկայությամբ: Դրանք մեհրաբի մակերեսը զարդարող գիպսե

³ Իսթահրի 2005, 575, Իբն Հաուկալ 2005, 630:

⁴ Իսթահրին գրել է, քրիստոնյաները նրանում (խոսքը հայերին է վերաբերում, Ա.Ժ.) մեծադիր են, Մայր մզկիթը եկեղեցու կողքին է, 2005, 574, իսկ Իբն Հաուկալը X դ. գրել է՝ այժմ քաղաքի կենտրոնում վերակառուցված է մայր մզկիթը և այն շրջապատված է այլ պարսպով, և նրա շուրջը խրամատ կա: Նրա մզկիթի կենտրոնում կա ջրի աղբյուր: Իսթահրի 2005, 627: Մեկ այլ տեղում գրում է՝ Դվինը շրջապատված է պարսպով: Քրիստոնյաներն այնտեղ բազմամարդ են: Մայր մզկիթը (քրիստոնեական) տաճարի կողքին է, ինչպես Եմեսայի մզկիթը, որը տաճարին կից կապած է, Իբն Հաուկալ 2005, 630:

⁵ Ղաֆադարյան 1952, 1, 120:

հարդարանքներ են, որոնց արվեստագիտական քննությունը համապատասխանում է IX-X դարերի քաղաքաշինության ընդհանուր միջավայրի տարածված զարդաների բովանդակությանն ու ոճին⁶: Գերիշխողը թեփուկավոր, կլոր և փորագիր կետերով հարստացված բեկորներն են, որոնք երբեմն ուղեկցվում են զիգզագներով, բուսազարդերով և երկրաչափական ուղղահայաց շեղանկյունների շարվածքով: Մեհրաբի փորագիր ականթակիր կամարաղեղի հետ դրանք գեղարվեստի նոր հարդատարրեր են, որոնց նախաձևը հայտնի էր անտիկ ժամանակաշրջանում, բայց որոշ փոփոխություններով փոխառնվեցին վաղ միջնադարյան հայկական և սասանյան մշակութային աշխարհում (աղ. 1)⁷:

Ջարգացած միջնադարի ճարտարապետաշինարարական հարդարանքներ (XI-XIII դդ.)

Շտազոտվող հավաքածուի մյուս ծավալուն բաժինը գտնված է Դվինի միջնաբերդի գագաթի տարածքից 1939 թ., 1946-1950 թթ. պեղումների ընթացքում: Կ. Ղաֆադարյանն այնտեղ 30x40-ի վրա 1,5 մ խորությունից 12.000 քառ. մ ուղղանկյուն քառանկյան մակերեսով թրձած աղյուսների ցաքուցրիվ հնագիտական միջավայրում բացված կառույցը, որի պատերը տեղ-տեղ պահպանված էին 0,7-2,5 մ լայնությամբ, անվանել է «պալատ» (այսուհետև այս տերմինով կներկայացնենք շարադրանքը) (աղ. 6, նկ. 2):

Հիմքերում գետաքարի, որձաքարի, տաշված ավազաքարի և տուֆի խառը շարվածքում կիրառվել է շաղախով ամրացնելու տեխնիկան: Դվինի շրջակայքը քարից զերծ լինելու պատճառով 893 թ. երկրաշարժից հետո կենտրոնական թաղամասի քարաշեն կառույցների փլատակների քարերը միշտ էլ միջնաբերդում կրկնակի օգտագործման են ենթարկվել: Կառույցի ներքին հորինվածքի նախնական պատկերը հստակ չէ: Տեսլականը սոսկ ավելի ուշ վերակառուցման գործառույթի հետևանքով իբրև հենք հիմնապատերի գործածության փաստն է արձանագրել: Կամայական, անծրագիր, հնի վրա դրված նոր պատերը, որոնք բջիջների էին վերածել կառույցի սենյակները, փոխված հատակները, հորերի և թոնիրների համար իրականացված խորացումները մեծ կորուստ են պատճառել նախորդ հորինվածքին: Վերջում գոյացել է անորոշ հատակաձևով զարգացած միջնա-

⁶ Ахрапов, Ремпель 1971, 106-117.

⁷ Չենք խորանում զարդաների արվեստաբանական վերլուծությունների մեջ, սակայն որ ազդեցության և փոխազդեցության մթնոլորտում դրանք փոխանցվում էին մշակութային կոթողների մանրամասներում, փաստ է: Տվյալ պարագայում միայն այս մեհրաբի կամարաղեղի և շեղանկյունների ուղղահայաց շարվածքով գոտիների փոխանցումներին իրատես ենք Ախթամարի Ս. Իսաչ եկեղեցու քանդակներում: Տե՛ս Օրճե-լի 1968, 1, табл. VI, X, XI:

դարում կառուցված մի համալիր, որից տուժել էր նախկինում կանխամտածված հատակագծով մշակված ծավալուն վերոհիշյալ հիմնավոր կառույցը, որ հարավային ծայրամասում ունեցել է աստիճաններով նկուղային հարկաբաժին, 20x20 չափերով աղյուներից բաղկացած հատակաշար և պատուհանի գիպսե լուսացանցեր (աղ. 2, նկ. 1, 2, 3):

«Պալատի» կառուցման ժամանակի և բնակեցվածության տևողականության խնդիրը բացահայտման կարոտ է:⁸ Դիմենք պատմական անցյալին: Իբն Հաուկայն այդ մասին գրել է, որ Դվինում X դարում կար ոստիկանի ապարանք՝ օրինակ, Պարտավի ոստիկանական ապարանքը Աղվանքում կամ էլ Արդեբիլինը՝ Ատրպատականում⁹: Ա. Տեր-Ղևոնդյանի կարծիքով՝ այդ ապարանքը գտնվել է Դվինի միջնաբերդում: Այն հիշատակվել է ոչ թե որպես անցյալի մի հուշարձան, այլ որպես գործող կենտրոն, որտեղ մինչև IX դարի վերջը ոստիկան էր նստում¹⁰: Եթե ասվածը հիմք ընդունենք իբրև ճշմարտություն, ապա քաղաքաշինական ուրույն հորինվածքով «պալատին» խոսքը չի կարող վերաբերել, որովհետև շինարվեստի մանրամասներում կան որոշ հակասություններ, օրինակ՝ շինության հիմքերի համար օգտագործված մշակված քարերի գործառույթը, որ կարող էր իրագործվել 893 թ. երկրաշարժից հետո՝ Կենտրոնական թաղամասից բերված քարերի հաշվին: Ավելացնենք, որ տեղում գիպսե հարդարանքների և տերակոտաների ուսումնասիրությունը վավերացնում է դրանց՝ XI դարին բնորոշ մշակութային արժեքների պատկանելության իրողությունը:

IX դ. վերջին և X դ. Սաջյան, Սալարյան էմիրների և հայ Բագրատունիների միջև Դվինի համար մղվող պայքարի ընթացքում հաշտության պահերից մեկի մասին պատմիչը գրում է. «Ռոճիկս պատրաստեալ նմա թագաւորին Սմբատայ սուղ ինչ պակաս քան զամ մի»¹¹: Տողերի մեկնաբանությունն այն է, որ Սմբատ Բագրատունին երաշխավորել է քաղաքը վերականգնելուն օգնություն տրամադրել: Ցավոք, վերակառուցված կամ նորոգված շինությունների մասին աղբյուրներում և հնագիտական կառույցներում փաստագրումները բացակայում են:

Համոզիչ է «պալատը» քուրդ Շեդդադյան Աբուլ Ասվարի կողմից XI դ. առաջին քառորդում կառուցված լինելու իրողությունը, որի հիմնավորումների իմաստային շերտերը պատմաքաղաքական, առևտրատնտեսական և ճարտարապետաշինարարական բնույթի են:

⁸ Ղաֆադարյան 1952, 1, 48-76:

⁹ Ibn Haugal II Viae et regna, auctore Ibn Haugal, Lugduni Bat, 1873, 342 (Աղբյուրը վերցրած է Ա. Տեր-Ղևոնդյանի «Արաբական ամիրությունները Բագրատունյաց Հայաստանում» գրքից 1965, 73:

¹⁰ Տեր-Ղևոնդյան 1965, 73:

¹¹ Յովհաննու կաթողիկոսի (Դրասխանակերտցույ) 1912, 235:

ա) IX դարի II կեսին՝ արաբական խալիֆայության քայքայումից հետո, ամիրայությունների ձևավորման գործընթացի հետևանքով նրա տիրապետության տակ եղած երկրների քաղաքական քարտեզը զգալիորեն փոխվեց: Մինչ այդ Դվինում Սաջյանների, Սալարյանների, Բագրատունիների և առաջին Շեդդադյանների պայքարին ուղեկցում էին դելմիկների ռազմարշավները, որի հետևանքով քաղաքը վերածվել էր քաոսի: Իսաղաղության պահերից մեկի ժամանակ՝ 1022 թվականին, Շեդդադյան III սերնդի ներկայացուցիչ Աբուլ Ասվարի հայտնությունը Դվինում, որ 28 տարի կառավարեց քաղաքն ու շրջակայքը, տարածագոտին վերածեց առաջատար ամիրայություններից մեկի, որի հետ հաշվի էին նստում մյուս ամիրայությունները, Բագրատունիներն ու Բյուզանդիան: Աղբյուրագիտական ուղղակի տվյալները և Ա. Տեր-Ղևոնդյանի ուսումնասիրությունները հիմնավորել են նրա քաղաքական դիմագիծը՝ տալով նաև դիպուկ գնահատական¹²: Գերխնդիրը նրա տնտեսական ու շինարարական գործունեության ոլորտի բացահայտումն է, որն առ այսօր իրականացված չէ: Այդ բացը մասամբ լրացնում է Դվինի հնագիտական պեղումների առարկայական տեսլականը:

բ) Աբուլ-Ասվարը հայտնի էր ոչ միայն իբրև հմուտ ղեկավար, զորավար ու դիվանագետ, այլև առևտրատնտեսական, ճարտարապետաշինարարական գործի մեծ գիտակ ու կազմակերպիչ, մշակութային արժեքների լավագույն գնահատող ու արժևորող: Նրա շինարարական գործունեության ոլորտներից էր պարսպաշինությունը, որի նպատակը Սաջյանների, Սալարյանների և Դելմիկների ավերածությունները վերացնելն ու հետագա արհավիրքներից խուսափելն էր: 2006-2013 թթ. միջնաբերդի «Հարավային բուրգ» տեղամասում մեր իրականացրած պեղումների ժամանակ պարսպի պեղված հասվածում արձանագրվեցին XI դարում իրականացված բազմաշերտ վերանորոգումների հետքերը (աղ. 6, նկ. 1)¹³: Շինարարական այդ գործունեության վերջնարդյունքը նպաստեց բյուզանդական ռազմարշավներին դիմակայելուն՝ ապահովելով քաղաքի բնակչության անվտանգությունը: Կարելի է պարզված համարել քաղաքաշինական մեկ այլ ոլորտի՝ բնակարանաշինության դրական տեղաշարժերը, նյութերը քաղելով Կ. Ղաֆադարյանի Դվինի Ստորին Բերդում իրականացրած պեղումների արդյունքներից (աղ. 6, նկ. 3)¹⁴:

գ) Աբուլ-Ասվարի իշխանության տարիներին տնտեսական քաղաքականության ճիշտ կազմակերպմամբ քաղաքը բարգավաճեց՝ դասվելով տարածաշրջանի վաճառաչի կենտրոնների շարքին: Միայն բարձրորակ խեցեղենի արտադրության վիճակագրությունը վավերացնում է դրա բազ-

¹² Minorsky 1953, 6, Տեր-Ղևոնդյան 2003, 70-85:

¹³ Ժամկոչյան 2016, 2 (11), 178-179, Ժամկոչյան և ուրիշներ 2015, Ժ, 10-13:

¹⁴ Ղաֆադարյան 1982, 2, 102-106:

մաթիվ տեսակների արտադրությունը՝ նախանշելով տեղական մենաշնորհային պիտակավորման իրողությունը: Իսկ դրանց բարձրորակ ու շքեղ ներմուծած տեսականիների քննությունն¹⁵ ընդգծում է տարածաշրջանի այլ երկրների հետ քաղաքի ունեցած առևտրամշակութային կապերի իսկությունը: Արծաթի ճգնաժամի հետևանքով մասամբ անգործության էր մատնված Դվինի դրամահատության գործը¹⁶: Իհարկե, թեթև քաշով արծաթե դրամներ հատելու գործառույթը կար, բայց դրանք հազիվ դիմանային բյուզանդական ոսկեդրամների շուկայական մրցակցությանը: Ի դեպ, «պալատի» տարածքից գտնվել են Ռոմանոս IV կայսեր որդիների (1067-1070)¹⁷ ոսկեդրամները, իսկ 1979 թվականին Դվինի տարածքի սահմաններում ընդգրկված Նորաշեն գյուղում հայտնաբերված 3539 ոսկե դրամներից բաղկացած զանձը կրում է Կոստանտին 7-ի (1025-1028) անվան հիշատակագրությունը: Նյութի մասին առանց ուսումնասիրության Հայաստանի պետական բանկը հրատարակել է «Հայաստանի դրամաշրջանառության պատմությունը» գրքում, Երևան, 2018, էջ 92-93:

դ) Դվինի XI դարի քաղաքային շինությունների ճարտարապետաշինարարական դիմագիծը հնարավորին չափ ավարտուն պատկերացնելու համար «պալատի» շրջակայքից հայտնաբերված հարդարանքների քննությունը բավարար չէ: XI դարում քաղաքաշինական մտքի միջազգայնացման կարգում տիրող էին քաղաքաշինական կառուցաձևերի համագործակցության գործառույթները, որ բացառում էր տարածական մեկուսացումն ու կղզիացումը: XI դարում արդեն կայացած ամիրությունների շինարարական գործելակերպում դրական տեղաշարժերի ձեռքբերումներն իրականացվում էին ճանապարհային քաղաքականության լայնահուն հնարավորություններով, ազդեցության և փոխազդեցության հարաբերությունների շնորհիվ: Այս ամենով հանդերձ՝ կառույցների տիպականացումը չի կարելի համարել կույր ընդօրինակության արդյունք, որովհետև հատակաձևերում տեղադիրքի կլիմայական գոտու, տեսադաշտի և այլ հանգամանքների բերումով կային նկատելի տարբերություններ՝ չհաշված յուրաքանչյուր երկրում կառուցապատման, տեղայնացման անհատական լուծումները: Եթե Կենտրոնական Ասիայում ու Պարսկաստանում կառուցապատումներն իրականացվել են հարթ տարածքում քառակուսի հատակաձևով՝ կենտրոնում բակի շուրջը իրարահաջորդ սենյակների դասավորությամբ, ապա Դվինում ուղղանկյուն հատակագծով «պալատի» կառուցումը բացատրվում է տեղադիրքի, երկրակազմության կառուցվածքի և վայելուչ տեսադաշտի կողմերն ապահովելու հանգամանքներով: Համե-

¹⁵ Ժամկոյան 1981, 83-146:

¹⁶ Մուշեղյան 1983, 215:

¹⁷ Ղաֆադարյան 1952, 1, 73:

մատական զուգահեռների համար մենք առաջնորդվել ենք քաղաքակրթական աշխարհին անխաթար, նախնական կառուցվածքի ոճով պահպանված հուշարձանների¹⁸ տեղեկատվությամբ: Ըստ այդմ՝ կառույցների սենյակները 1 մ բարձրությամբ զբաղեցրել է ոճավորված բուսազարդերի ու երկրաչափական մոտիվների համաչափ ու կանոնիկ պատկերային (գերիխ) բովանդակությամբ խճապատկերը՝ շարունակությունը կազմող սվաղի մակերեսին որմնանկարային սյուժեների (աղ. 5, նկ. 3 ա, բ, գ, դ, ե) պատկերագրությամբ: Դվինում, կարմիր ու կապույտ ներկերի հետքերով որմնանկարային բեկորներից բացի, գտնվել է նաև սև, վարդագույն երանգներով գունազարդված ամբողջական մի թռչունի որմնանկար (աղ. 5, նկ. 1): Սենյակի պատերի վերնամասն ավարտվել է ծաղկազարդ կամ արձանագիր քիվաշարքով: Գիպսե հարդարանքների տարաբնույթ պատկերագրությամբ կառույցը շքեղացնելու ընկալումը X-XI դդ. ծնունդ է սովել որմնադիր ճարտարապետների, գեղարվեստական ձևավորումների գիտակարվեստագետ շինարարների մի ամբողջ սերնդի, որ ծրագրեր մշակեց ու ստեղծագործական որոնումներով գտավ ժամանակի շնչով ամփոփված, տիրող ճաշակին ու ոճին հարիր լուծումներ: Մի քանի խոսք շինարարական արվեստի այդ բնագավառի տեխնոլոգիական կողմի մասին: Ինչպես ճարտարապետության, այնպես էլ շինարարական ոլորտում պատկերաձևի համաչափությունը պահպանելու համար պահանջվում էին երկրաչափական ու կիրառական մաթեմատիկայի գիտելիքների իմացություն և գեղարվեստական ոճի ընկալման համապատասխան երևակայական ճաշակի կարողություն: Որմնադիր շինարարը, տիրապետելով այս ամենին, ճարտարապետի նախագծած ծրագիրն ու հաշվարկն իրականացրել է պատի ազատ տարածության վրա մոդուլային միավորների ճշգրիտ դասավորությամբ: Յավոք, Դվինում չափազանց մեծ ավերածությունների հետևանքով գեղարվեստական ձևավորումով ամբողջական գեթ մեկ պատն անգամ պահպանված չէր: Ուստի մեր տրամադրության տակ եղած բեկորների վերականգնումները ներկայացնում ենք միայն Կենտրոնական Ասիայի XI դարի անխաթար պահպանված հուշարձանների զուգահեռներ համեմատականով¹⁹:

Միջնադարյան Հայաստանի մայրաքաղաքներից հայտնաբերված գիպսե հարդարանքները տիպաբանությամբ ստորաբաժանվում են ա) երկրաչափական, բ) բուսական, գ) էպիգրաֆիկ, դ) կենդանական խմբաբանակների:

ա) Այս խմբի մեջ ամփոփված գիպսե հարդարանքները միագիծ դասավորությամբ բազմանկյունների ու եռանկյունների խաչաձևումով վե-

¹⁸ Лунина 1980, 59-83.

¹⁹ Лунина 1980, նկ. 3, 4, 6, 7:

ցանկյուն աստղերի տեսքով զարդագոտիներ են (աղ. 4, նկ. 6, աղ. 3, նկ. 4): Երբեմն հորիզոնական դիրքով շարված քառակուսիները հատվում են ուղղահայաց գծերով ու գնդիկներով և շղթա կազմած ծածկում են քիվի ողջ մակերեսը (աղ. 4, նկ. 2): Մեկ այլ տարբերակ էր ռիթմիկ հաջորդականությամբ իրար մեջ հազած շրջաններից կազմված միապաղաղ գոտին (աղ. 4, նկ. 3): Երկաստիճան չկրկնվող մոտիվ է պարանազարդ հյուսածո կրկնակի ժապավենագոտի ներկայացնող զարդաշարը (աղ. 4, նկ. 5): Քիվերից մեկի վրա ոճավորված ծաղկեշղթան լուծված է կանոնիկ ներդաշնակության յուրահատուկ ոճով (աղ. 4, նկ. 7): Իսկ բեկբեկյալ գծերի երկրաչափական անկանոն լուծումներով գիպսե հարդարանքները որակ չեն կազմում, և բացառված չէ դրանց արտադրական խոտան լինելու հանգամանքը (աղ. 2, նկ. 8):

բ) Բուսական մոտիվներով հարդարված բեկորները ուռուցիկ մակերեսով, հորիզոնական շարք կազմող ութթերթանի վարդյակների տեսքով են և հաճախ պատած են կոբալտի կապույտ ներկով (աղ. 3, նկ. 10): Առանձին քառակուսու մեջ եզրերին օղակներով զարդարուն վարդյակները պատերի խճանկարում բաժանարարի դեր են կատարել (աղ. 3, նկ. 16): Բուսական ոճավորված միջավայրում թռչունների, մարդկային և խառնածին էակների զուգորդումով հարստացված պատկերադրվագները խոյակների և անկյունազարդերի կոնստրուկտիվ համակարգային գործառույթում էական տեղ են զբաղեցրել (աղ. 3, նկ. 11, 12, 13, 14, 15, 17):

գ) Էպիգրաֆիկ հարդարանքները արաբատառ հիշատակագրությամբ քիվեր են, որոնք հարդարել են շինությունների ներքին մուտքերի ճակատը: Չափազանց հատվածաբար հայտնաբերված լինելու պատճառով վերծանությունների իմաստային գործոնը խաթարված է: Աշոտ Մանուչարյանին հաջողվել է միայն ընթերցել՝ 1) Հոգնածություն կամ թուլություն [զգացիր Ա.Մ.] հագեցրու ծարավդ, 2) Չամբյուղ այն բանի համար (աղ. 3, նկ. 5, 6, 7, 8, 9)²⁰:

դ) Կենդանավազքի տեսարանով տարողունակ բովանդակությամբ հարդարված գիպսե բեկորների զգալի մասը հայտնաբերվել են Ստորին Բերդի տարածքում պեղված տներից մեկի թրծած աղյուսաշար խորշի շրջակայքից (աղ. 4, նկ. 4), որ ճարտարապետ Լ. Սադոյանը վերականգնել է խորշի մուտքի պատկերատախտակի տեսքով (աղ. 5, նկ. 2): Թեման հայկական արվեստին խորթ չէ, բայց միջնադարյան դրոշմազարդ կարասների վրա պատկերված կենդանավազքի սյուժեի հետ չունի ընդհանրական կապ, ուստի դա համարվում է գեղարվեստական մեկ այլ դպրոցի յուրահատուկ ոճ: Եթե դառնանք մուսուլմանական արվեստի ակունքնե-

²⁰ Շնորհակալություն ենք հայտնում վիմագրագետ Ա. Մանուչարյանին բեկորների պահպանված հատվածների հնարավոր ընթերցանության համար:

րին, ապա կար մարդկային և կենդանական պատկերներով կիրառական արվեստի արժեքներն այդ սյուժեի կիրառությունն արգելակող կանոն: Պիտի մտածել, որ գոյություն ուներ նաև Ղուրանի այդ սկզբունքը մերժող հոսանք, որ ներկայացնում էր նման դրվագաշարեր, այլապես ոչ միայն այս, այլև խեցեգործական և մետաղամշակության բնագավառներում այդ սյուժեների դրսևորումները անհամատեղելի են: Մանրամասներում չենք խորանում, որովհետև այն մեր նպատակից դուրս առանձին ուսումնասիրության խնդիր է:

Տակավին X դարի վերջերին Կենտրոնական Ասիայի շինարվեստում կառույցների կոնստրուկտիվ և գեղարվեստական կողմն ապահովելու համար կառուցածների նոր որակներ մշակվեցին, էությունը որոնց աղյուսների և գիպսի համադրությամբ խճանկարային նոր տախտակադրվագներ ստեղծելն էր: XI դարում տարածաշրջանի բոլոր երկրներում խճապատկերային այս նոր ձեռքբերումները դարձան շինությանը հարազատ ոճ, իհարկե, պահպանելով տեղայնացման բնորոշ հատկանիշներ: Դվինում քարհանքներից զուրկ լինելու և կլիմայական տաք գոտում գտնվելու հանգամանքը շինության արտաքին դիմագիծը զարդարելու համար այս կառուցելակարգն ունեցավ կիրառական լայն դաշտ՝ դառնալով սյուների, կամարաղեղների և խորշերի կոնստրուկցիաների անհրաժեշտ բաղադրիչը (աղ. 3, նկ. 1, 2, 3): Սյուներից մեկը կերտված է գիպսի մեջ շեղանկյան կտրվածքով թրձած աղյուսները ամրացնելու եղանակով (աղ. 2, նկ. 11): Ավելի պարզունակ ձևավորում ունի ուղղահայաց և հորիզոնական շարքերով իրարահաջորդ գոտիներից բաղկացած սյունը, որ գտնվել է «պալատի» հատվածներից մեկում (աղ. 2, նկ. 15): Սյուներից մեկի զիգագ կազմած թրձած աղյուսների արանքները զբաղեցնում են գիպսի ոճավորված մանր ժապավեններ (աղ. 2, նկ. 6, 14): Ուղղահայաց դասավորությամբ որոշ պատկերատախտակներ կազմված են թրձած աղյուսներով բազմանկյունների և աստղաձև զարդերով հյուսածո զարդերից, որոնց արանքները լցված են գիպսի անփոյթ գծազարդերով (աղ. 2, նկ. 4, 5, 7, 10, 12, 13): Դիտողական տեսանկյունով տպավորիչ է սվաղի վրա անկանոն դասավորությամբ և տեխնիկապես բավական պարզունակ մշակումով հարդարված տերակոտաները (աղ. 2, նկ. 9): Սրանք ինչ-որ շինությունների պատերի արտաքին մասերն են, որ պահպանվել են այդ չափերով: 1948 թվականին պեղումների ժամանակ «պալատի» նկուղային հարկաբաժնից գտնվել է քարե հիմքերի վրա հում աղյուսներից շարված պատի վերնամասը կազմող թրձած աղյուսներով շարված կամարաղեղը (աղ. 4, նկ. 1):

Անցնենք Անիի պեղումների ժամանակ հայտնաբերված գիպսե հարդարանքների քննությանը: Քարաշեն մայրաքաղաքում նման գեղարվեստական ձևավորումների ընդունումը թվում է անտրամաբանական: Սա-

կայն Բագրատունիների բազիլիկ դահլիճի նկուղային հարկաբաժնում հայտնաբերված այդ գյուտերը արժանացել են հակասական մեկնաբանությունների: Քաղաքի ճարտարապետությանը քաջատեղյակ Թ. Թորամանյանը այդ մասին գրում է. «Ինչպես բեկորները ցույց տվին այս սրահին ամբողջ առաստաղ ծածկված է գաջե ձուլված գեղեցիկ զարդաքանդակներով, որոնց ոճը Բագրատունյաց շրջանին բոլորովին անձանոթ Չաքարյան շրջանին արվեստագիտությանը հատուկ էր: Հինգ ամ լայնությամբ զարդաքանդակ ժապավեններ կիլումվեն արաբական ճաշակին զանազան ձևերով, որոնց հյուսվածքի մեջ գոյացած բազմանկյունի կամ աստղաձև դատարկությունների մեջ դիզված էին վերին աստիճանի նուրբ ու բնական գծերով բարձրաքանդակ կենդանիներ և թռչուններ»²¹: Փաստորեն նա դրանք թվագրում է XII-XIII դդ., որին հետևում է Ն. Տոկարսկին²²: Նույնի մասին Հ. Օրբելին ունի հետևյալ գրառումը. «Այս դահլիճը աչքի էր ընկնում իր շքեղությամբ: Այստեղ կային գիպսից ձուլված վարդյակներ, որմնանկարներ և փորագրված փայտի ոսկեգօծ մնացորդներ»²³, ավելացնելով նաև, որ հատուկ ընդունելությունների և հանդիսավոր արարողությունների նպատակով պալատի հյուսիսարևելյան թևում Բագրատունիների ժամանակ կառուցված մեծ դահլիճը վերակառուցվել էր ինչ-որ բնակելի անորոշ մի շինության, որտեղ նեղ ու անճաշակ սենյակները խորթ էին հայկական ճարտարապետության սկզբունքներին²⁴: Վաստակաշատ հայագետը կոնկրետ ժամանակագրական հիշատակություն չի մատնանշում, իսկ արևելագիտության լայն ճանապարհ անցած ակադեմիկոս Մառը զգուշավոր է և երևոյթին արձագանքել է հետևյալ կերպ. «Հյուսիսարևմտյան դահլիճում գտնված գիպսերը (որոնք կենդանավազքի, բուսական զարդանախշերի և լուսացանցերի տեսքով են եղել՝ Ա.Ժ) ավելի ուշ տիրակալների ներդրումը պիտի համարել, որ դուրս մղեցին վաղ հարդարանքները»²⁵: Վերոհիշյալ եզրահանգումներին առաջարկում ենք մեր վարկածը, որ սա ևս Շեդդադյան ժամանակների շինարարական ժառանգության մնացորդներն են, որովհետև 1072 թվականին քաղաքը Աբուլ Ասվարի սերունդների ձեռքին էր:

Եզրակացություններ

Այսպիսով, Դվինի և Անիի ճարտարապետաշինարարական բեկորների հետազոտությամբ կարելի է եզրակացնել, որ շինարվեստի այդ տե-

²¹ Թորամանյան 1942, 2, 376:

²² Токарский 1962, 186.

²³ Орбели 1963, 112.

²⁴ Орбели 1963, 112.

²⁵ Март 2011, 70.

սակները՝ գիպսե հարդարանքները և տերակոտաները, քաղաքային մշակույթի վկայագրեր էին, որ ամիրությունների կայացման ժամանակաշրջանում՝ X և XI դարերում, ունեցել են տարածման լայն շրջանակ: Դվինում հայտնաբերված ծավալուն հավաքածուի որակական ու զարդարվեստի քննության ատաղձով նյութը ժամանակագրական երկու փուլերի է բաժանվում՝ X և XI դարեր, իսկ Անիում հայտնաբերվածները՝ XI դար:

Քարաշեն Անիում տերակոտաներ չեն հայտնաբերվել, իսկ Դվինում քարի սղության պատճառով քաղաքային շինություններում դրանք ունեցել են կոնստրուկտիվ նշանակություն: Պարսկաստանի և Կենտրոնական Ասիայի հուշարձանների հետ հայկական մայրաքաղաքների բնակարանաշինության կառուցելակերպում գեղարվեստական տեսք հաղորդելու համար նախատեսված էական այդ բաղադրիչների զարդաձևերի՝ աշխարհում նկատելի ընդհանրությամբ հանդերձ, լրացվում էին հայկական մշակույթի ակունքներից բխող զարդամոտիվներով: Ավելի ուշ «սեջուկյան արվեստ» տերմինի կիրառումը, երբ նոր դրսևորումներով ծաղկում ապրեց դեկորատիվ ու կիրառական այդ արվեստը, առիթ է տվել միջազգայնացնելու սեջուկների դերն այդ գործում: Իրականում դա նրանց տիրապետության տակ ապրած ժողովուրդների խառնածին մշակույթ էր: Այդ կարգի մտածողներին ակադեմիկոս Օրբելին պատասխանել է իմաստուն ու տրամաբանական այն շեշտադրումով, որ այդ մշակույթի ձևավորման ընթացքին մասնակցել են բոլոր ժողովուրդները, այդ թվում՝ հայերը՝ իրենց ավանդական ներուժի մեծ դերակատարությամբ²⁶:

Գրականություն

- Առաքելյան Բ. 1958, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX-XIII դդ., հ. 1, Երևան, ԳԱ հրատ., 376 էջ:
- Առաքելյան Բ. 1964, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX-XIII դդ., հ. 2, Երևան, ԳԱ հրատ., 321 էջ:
- Արաբական աղբյուրներ 2005, հ. Գ, Արաբական մատենագիրներ Թ-Ժ դարեր, Ներածությունը և բնագրից թարգմանությունները Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, «ԵՊՀ հրատ.», 703 էջ:
- Զարյան Ա. 1986, Ակնարկներ հին և միջնադարյան Հայաստանի քաղաքաշինության պատմության, Երևան, ԳԱ հրատ., 232 էջ:
- Թորամանյան Թ. 1942, Նյութեր հայ ճարտարապետության, հ. 2, Երևան, «Արմֆան», 307 էջ:
- Ժամկոչյան Ա. 1981, Միջնադարյան Հայաստանի հախճապակին IX-XIV դդ., «Հայաստանի հնագիտական հուշարձաններ», 10 պրակ, III, Երևան, ԳԱ հրատ., էջ 83-146:

²⁶ Орбели, 1963, 367.

- Ժամկոչյան Ա. և ուրիշներ 2015, Դվին քաղաքատեղին (2009, 2011-2012 թթ. պեղումների արդյունքները), աղ. II (Բ), «Հուշարձան» տարեգիրք, Երևան, «Հուշարձան», Ժ, էջ 10-13:
- Ժամկոչյան Ա., 2016, Դվինի միջնաբերդի Հարավային տեղամասի պեղումների պատմությունից, ՀՀ Գիտությունների ակադեմիա, «Բանբեր հայագիտության», Երևան, N 2 (11), էջ 175-191:
- Ղաֆադարյան Կ. 1952, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, հ. 1, Երևան, ԳԱ հրատ., էջ 300:
- Ղաֆադարյան Կ. 1982, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, հ. 2, Երևան, ԳԱ հրատ., էջ 162:
- Մուշեղյան Խ. 1983, Դրամական շրջանառությունը Հայաստանում (մ.թ.ա. V, մ.թ. XIV, Երևան, ԳԱ հրատ., 234 էջ:
- Յովհաննու կաթողիկոսի (Դրասխանակերտցույ) 1912, «Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, հրատ. նշված չէ, էջ 235:
- Տեր-Ղևոնդյան Ա. 1965, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Երևան, ԳԱ հրատ., 311 էջ:
- Տեր-Ղևոնդյան Ա. 2003, Մունաջջիմ-Բաջիի XI-XII դդ. անանուն աղբյուրը Դվինի և Գանձակի Շեղդադյանների մասին, «Հողվածների ժողովածու», Երևան, ԵՊՀ հրատ., 697 էջ:
- Лунина С. 1980, Изучение жилых домов Мерва X - начало XIII века, Труды ЮТакэ, т. XVII, Ашхабад, изд. «Блым», с. 59-85.
- Март Н. 2011, Ани-книжная история города и раскопки на месте городища, Ереван, «Гитутюн», 133 с., 276 табл.
- Орбели И. 1963, Каталог Анийского музея древности. Избр. труды, Ереван, «изд. АН Арм.ССР», 683 с.
- Орбели И. 1963, Краткий путеводитель по городищу Ани. Избр. труды, Ереван, «изд. АН Арм.ССР», 683 с.
- Орбели И. 1968, Памятники армянского зодчества на острове Ахтамар. Избр. труды, т. I, Москва, «Наука», 586 с., табл. VI, X, XI.
- Токарский Н. 1961, Архитектура Армении IV-XIV вв., Ереван, «Армгосиздат», 387 с.
- Minorsky V. 1953, Studies in Caucasian history, London, Cambridge, Oriental series, 6.

**ԱՎՆԱՐԿ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱՇԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ ՀԱՐԴԱՐԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ
(ըստ Դվինի և Անիի պեղածո նյութերի)**

Աղավնի Ժամկոչյան

Հայաստանի միջնադարյան կառույցների ճարտարապետական հարարանքը քաղաքաշինության զարգացման մակարդակի ցուցիչն է: Դվինի և

Անիի ճարտարապետական շինությունները հիմնականում զարդարված են գիպսե քանդակաձևերով և տերակոտաներով: Դվինի կենտրոնական թաղամասում առանձնանում է կաթողիկոսական ապարանքը՝ թվագրված է X դարով: Միջնաբերդից հայտնաբերվել են պալատական կառույցի բեկորներ, որոնք աչքի են ընկնում գիպսե հարդարանքներով:

Դվինի և Անիի ճարտարապետական կառույցների բեկորների հետազոտությունը ցույց է տալիս, որ գիպսե հարդարանքները և տերակոտաները քաղաքային մշակույթի վկայագրերն էին, որ ամիրայությունների կայացման ժամանակաշրջանում՝ X-XI դդ., ունեցել են տարածման լայն շրջանակ: Դվինը և Անին Մերձավոր Արևելքի երկրներից մեկուսացված չէին, կայուն տեղ ունեին առևտրաարհեստավորական կյանքում, իսկ հայերը այլ ժողովուրդների հետ մասնակից էին քաղաքային մշակույթի ձևավորման գործընթացներին:

Բանալի բառեր՝ Դվին, Անի, Աբուլ Ասվար, հարդարանք, տերակոտա, կոնստրուկցիա, մշակույթ:

ОЧЕРК ОБ АРХИТЕКТУРНО-СТРОИТЕЛЬНОМ УБРАНСТВЕ СООРУЖЕНИЙ СРЕДНЕВЕКОВОЙ АРМЕНИИ (по материалам раскопок Двина, Ани)

Агавни Жамкочян

Архитектурное убранство средневековых сооружений Армении является показателем уровня развития градостроительства. Архитектурные сооружения Двина и Ани в основном декорированы резным штукатуром и терракотой.

В центральном квартале Двина этими материалами отделана резиденция католикоса, датируемая X веком. На вершине цитадели были обнаружены обломки дворца, декорированного резным штукатуром. Резной штукатуром фигурирует и в убранстве дворца Баградитов в Ани, датируемого XI веком. Обе армянские столицы – Двин и Ани не были изолированы от стран Ближнего Востока и имели стабильные позиции в сфере развития торговли и ремесел, следовательно, в контексте понятия «сельджукское искусство» армяне, вместе с другими народами, внесли свою лепту в формирование данной культуры.

Ключевые слова – Двин, Ани, Абул Асвар, убранство, терракота, конструкция, культура.

**OVERVIEW OF ARCHITECTURAL AND CONSTRUCTIONAL
DECORATIONS OF MEDIEVAL ARMENIA (ACCORDING TO THE
EXCAVATED MATERIALS OF DVIN AND ANI)**

Aghavni Zhamkochyan

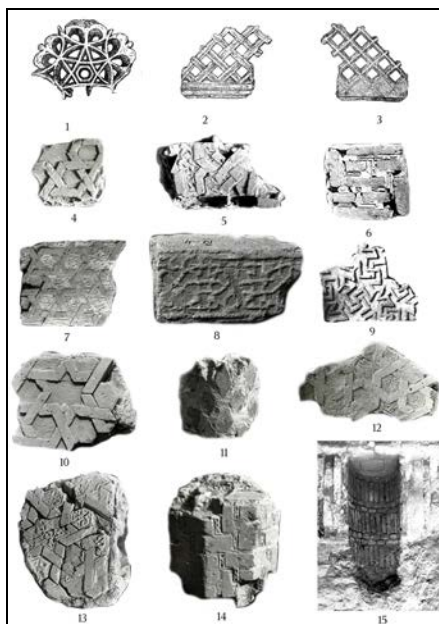
The architectural decorations discovered in the medieval capitals of Armenia-Dvin and Ani have been of great importance for the investigation of the urban development of the cities. The collection consists of stuccoes and terracottas. The stuccoes founded in the surroundings of the Catholicose's Palace dates back to the tenth century. The building was changed to a mosque in the tenth century. A large building was discovered at the top of the Citadel. The place was full of stuccoes dating back to the eleventh century A.D. Stuccoes of the same type have been discovered at the Bakradit's palace that dates back again to the eleventh century.

All these decorations refer to the building activities of the Shedadins who ruled Dvin and Ani over a period of the eleventh century.

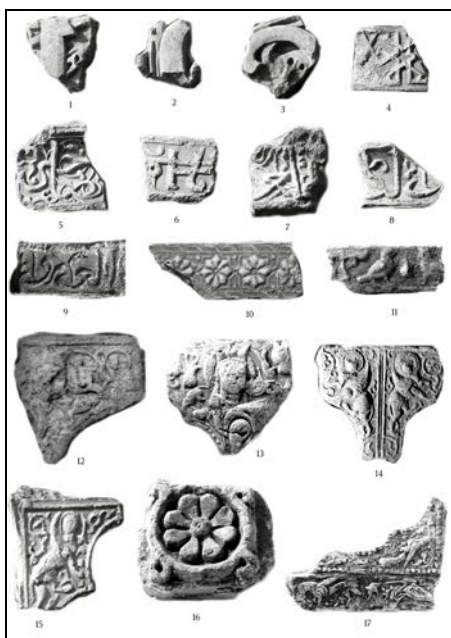
Key words – Dvin, Ani, Abyl Asvar, decorations, terracota, construction, culture, stuccoes, frescoes.

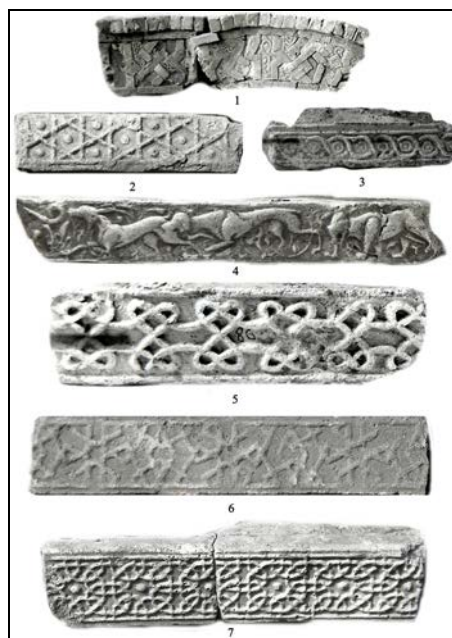
Աղյուսակ 1

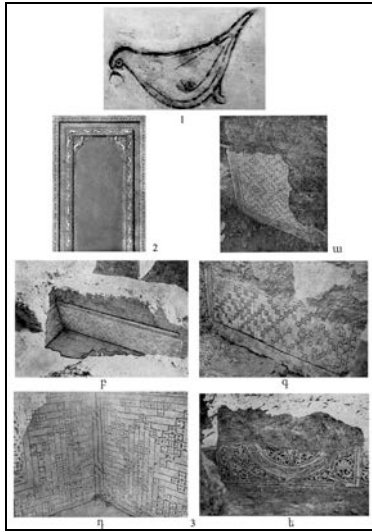
Աղյուսակ 2

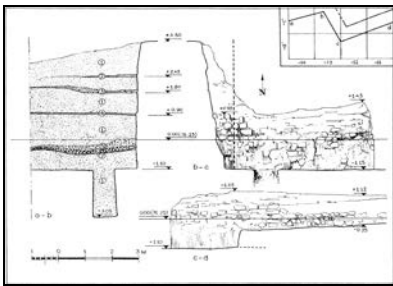
Աղյուսակ 3

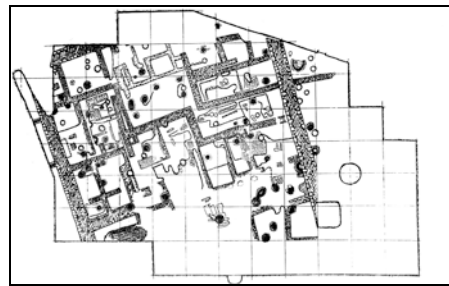
Աղյուսակ 4

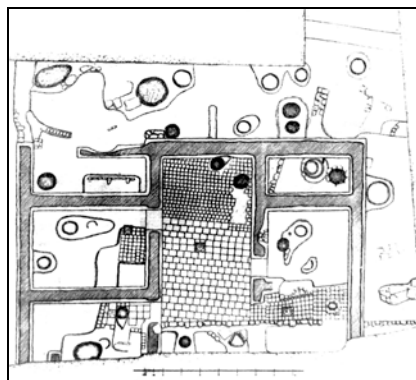
Աղյուսակ 5

1

2

3

Աղյուսակ 6